

УДК 128.000.41

**ЕКОЛОГІЯ ДУХУ ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРИ
ВИЖИВАННЯ**

Степаненко І.В., д.філос. наук, проф., ХНПУ, Степаненко М.Д.
к.філос.наук, ХДУХТ, Степаненко Н.Б., к.філос.наук,
ХНПУ

У статті обґрунтовується, що формування культури виживання є одним із визначальних чинників запобігання антропологічної катастрофи. Осмислена як мистецтво жити екологічно, культура виживання передбачає турботу не тільки про природу і природне довкілля, але й про її тіло, і гідність, і здоров'я, і безпеку, і систему утворювальною.

Однією із визначальних глобальних проблем сучасності є екологічна. Причому, в умовах глобалізації вона надзвичайно загострюється і перетворюється на справжню проблему виживання людства, оскільки «підкорення природи, яке мало на меті щастя людей, своїми надмірними успіхами, які поширюються і на природу самої людини, перетворилося на виклик людському буттю як такому» [78, с. 7]. Як справедливо зазначають М.М. Кисельов і Ф.М. Канак, – «в історії соціуму, попри всю її драматичність, не було ще проблеми настільки масштабної, багатоаспектної та складної для розв'язання. Вона є своєрідним вузлом, в якому переплітаються традиційні життєво важливі питання виробництва, економіки, охорони здоров'я, раціонального природокористування, політики, національної та загальнолюдської безпеки» [4, с. 4]. Таке системне, багатовимірне «повстання природи» (М. Горкгаймер) потребує і системних заходів – соціальних, культурних, освітніх для його приборкання. По-суті, на нашу думку, мова має йти про формування нової культури – культури виживання. Причому, така

культура має бути сформована і на рівні особистості, і на рівні соціуму, і на цивілізаційному рівні у цілому.

Ще один момент який з необхідністю повинен бути врахований – проблема виживання людства не може бути вирішена без кардинальних змін у самих основах ставлення людини до світу, у її світовідношенні. Екологічна глобалізація втілюється в тому, що доля всієї земної кулі, до останнього куточка, перебуває в руках людини (О. Гьофе). Тому і необхідна системна зміна ціннісно-сміслових установок і орієнтирів людини, причому не тільки до довкілля, а й до себе, до культури, до світу у цілому, тобто самої ціннісно-сміислової форми буття людини в світі, або інакше кажучи – її духовності. Проблема турботи про духовність – її відродження, оновлення і захист – у своїх загальних вимірах може бути осмислена як проблема екології духу.

Зрозуміло, що внаслідок надзвичайної гостроти проблеми виживання людства, вона привертає до себе підсилену увагу багатьох дослідників у різних галузях науки. Найбільш розробленим є її екологічний аспект. Філософське його осмислення здійснюється у працях провідних українських науковців, зокрема А.М. Єрмоленка, М.М. Кисильова, В. Крисаченка, Ф.М. Канака, К.І. Карпенко, В.Л. Толстоухов та багатьох інших. Привертає до себе увагу і духовний вимір екологічної проблеми, передусім етичний. Теоретичні розробки та обґрунтування фундаментальності етики відповідальності для технократичного суспільства представлені у працях закордонних науковців – К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, Н. Лумана, К.М. Майєр-Абіха, Н. Моїсеєва, Ж.-Л. Нансі, А. Печеї, М. Ріделя та ін.

Однак, попри значні зусилля, здійснені у цьому напрямі, дана проблематика ще не знайшла теоретичного оформлення у якійсь цілісній концепції культури виживання, яка б системним чином поєднала як проблеми турботи про довкілля, так і проблеми турботи про культуру, яка є для людини «другою природою», так і проблеми турботи про людину і її

духовність. Виходячи з цього і була визначена головна *мета* даної статі – обґрунтувати значення екології духу як складової культури виживання.

У першому наближенні культуру виживання можна визначити як мистецтво жити екологічно. Мистецтво жити екологічно означає відповідальне здійснення процесу життєтворчості з урахуванням вимог виживання людства, причому, застосовуючи термінологію І. Канта, і в своєму власному обличчі, і в обличчі іншої людини, і в обличчі усього людського роду. Мистецтво жити екологічно передбачає залучення до «горизонтів загальних значень», які визначають обрій духовності як ціннісно-сміслової форми буття людини в світі, екологічних цінностей – цінностей життя: життя природи, людини, соціуму, цивілізації. Це по-суті означає вимогу розгортання людського життя у межах «нової інвайроментальної парадигми» із такими ціннісними орієнтирами:

- людина при всіх своїх якостях – лише один з репрезентантів живого і як вид *Homo sapiens* є включеною в єдину глобальну екологічну систему;
- вона живе не лише в соціальному, а й у природному контексті;
- людина не власник (орендар) природи, а один з членів природного співтовариства;
- людина не має ніяких привілеїв. Навпаки, її сапієнтність покладає на неї відповідальність за стан природного довкілля;
- вона має культивувати в собі відчуття «емпатії» – готовність і здатність відчувати те, що відчувають інші, входити в становище інших, здатність дивитися на світ очима живої істоти» [3, с. 169].

Як можна переконатися, «ставлення людини до природи нині набуває такого самого морального значення, як і ставлення людини до людини. По суті, це одне й те ж саме ставлення» [3, с. 168].

Одним із перших необхідність пошуку нової етики для техногенної цивілізації обґрунтував Г. Йонас (1979). Він виходив із того, що «остаточно розкутий Прометей, якому наука надає не знані досі ще сили, а

економіка – нечувані стимули, закликає до етики, щоб через добровільне підкорення їй приборкати свою могутність, аби ця могутність не обернулася для людини лихом» [2, с. 7]. Таким чином, фундаментальною підставою «мистецтва жити екологічно» має стати етика відповідальності, причому, «тут йдеться про те, – як наполягає К.-О. Апель, – «щоб організувати відповідальність людства за наслідки (побічні наслідки) своїх колективних дій у планетарному масштабі» [1, с. 231]. І далі він продовжує: «Внаслідок просторової та темпоральної експансії (Reichweite) колективної діяльності людей (зокрема воєнних дій, а також індустріально-технічної активності) людина вже не в змозі безпосередньо, чуттєво-емоційно, ставитись до результатів своєї діяльності. Місце певною мірою ще інстинктивного ставлення до гріха має заступити **відповідальність розуму**. «Homo sapiens» мусить уже зрозуміти, що «homo fabier» далеко попереду від того, що людина вже вчинила і може ще вчинити, що перед нею тепер (можливо, це останній шанс) постало завдання подолати (компенсувати) прірву, що виникла. А це означає: за допомогою «практичного розуму» дати відповідь на питання про те становище, яке людина сама технічним ratio і створила» [1, с. 233].

Отже мистецтво жити екологічно передбачає турботу не тільки про природу і природне довкілля, але й про людину, і має бути засадничено етикою відповідальності. Відтак, і культура виживання має отримати визначені духовні основи, осередком яких повинна стати не просто біоетика, а ширше – «екоетика» як нова «інвайроментальна» етика відповідального життя. Її категоричний імператив, «який відповідав би новому типу людської діяльності і був би спрямований на новий тип суб'єкта дії, мав би, – на переконання Г. Йонаса, – звучати так: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі», чи, якщо це висловити в негативній формі: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя», чи просто: «Не

завдавай шкоди умовам для беззастережного продовження існування людства на землі», чи ще раз у позитивній редакції: «Занось до свого теперішнього вибору як спів-предмет твого воління цілісність людини в майбутньому» [2, с. 27-28]. Таким чином, культура виживання має бути орієнтовано не просто на самозбереження людини у теперішньому, а й у майбутньому.

Щодо турботи про людину, то вона у межах культури виживання повинна бути осмислена у потрійному відношенні – і про її тіло, і про її душу, і про її дух. Причому, у цьому потрійному відношенні саме екологія духу набуває вирішального і системо утворювального значення.

Таке системне розуміння культури виживання має знайти вираз і у системних заходах, спрямованих на її формування. Безумовно, без природоохоронної екологічної переорієнтації свідомості і життєдіяльності усіх суб'єктів суспільного життя людство не має надії на самозбереження і виживання у природному доквіллі. Але природне доквілля було zdeформоване самою людиною і значною мірою завдяки її «ненажерливості», жадібності (А. Гелер), орієнтації на нічим не обмежене споживання усе більшої і більшої кількості матеріальних благ. Дуже влучно із цього приводу висловився В. Рябченко: «Недосконалість нашого внутрішнього світу віддзеркалюється в наших діях, що й породжує, формує, підтримує дисгармонію у навколишньому світі... Ми маємо можливість покращити світ, оскільки особисто від нас залежить, щоб не стало наших недоліків або, принаймні, щоб вони зменшились» [8, с. 105]. Отже, екологія природи з необхідністю має бути доповнення екологією людини – її тіла, душі і духу.

Найбільший потенціал для формування культури виживання, заснованої на екології людини, має освіта. Щодо «екології тіла», то в освіті вона може бути реалізована як культивування здорового способу життя. Зрозуміло, що цю проблему не можна вирішити тільки засобами освіти,

тут потрібні цілеспрямовані зусилля усього суспільства на усіх його рівнях.

Але навіть за існуючих умов освіта може зробити більше, ніж тільки впроваджуючи виключно просвітницькі заходи. Тут також необхідним є створення відповідного формуючого середовища і використання продуктивних можливостей прихованого навчального плану. Крім того, дієвим знаряддям може стати екологічна, антропологічна, валеологічна експертиза і навчальних програм, і підручників, і навчального плану. Програми і підручники можна більш наситити таким навчальним матеріалом, який сприяв би формуванню «ідеології» здорового способу життя. Але коли ми кажемо про таку експертизу, то маємо на увазі й те, що друкований вигляд навчальних матеріалів може бути шкідливим для зору, що обсяг навчального навантаження може бути шкідливим для здоров'я дитини, що рухлива активність дитини у школі майже зведена нанівець тощо.

Щодо «екології душі», то тут мова йде про розвиток почуттів. Причому, знов-таки у подвійному відношенні. Це і власно «екологічні почуття», необхідні для культивування турботливого ставлення до природи – любов до природи, відчуття її краси, особисте переживання неприпустимості наносити природі на усіх її рівнях будь-яку шкоду тощо. Для цього необхідно стимулювати та розвивати спілкування дитини з природою і, при цьому, навчити її сприймати природу як свій первинний життєвий простір. Тут ми виходимо з того, що існує, як доводить Є. Лебедь, «закон, про який ми часто не здогадуємося, намагаючись якимось чином емпірично чи рефлексивно позиціонувати себе стосовно природи. Цей закон полягає в тому, що будь-які змісти природи, з якими ми вступаємо у контакт, можуть виникнути лише в залежності від наших внутрішніх актів. Ці акти, у свою чергу, залежать від сукупності первинних відчуттів буття, які можуть оформитися і вперше відбутися лише в дитинстві. Без перебільшення можна сказати, що первинна форма усього майбутнього життя задана ювенальним життєвим простором

(пейзаж, небо, особливе повітря, звукова тональність, кольорова гама) як сенсуально одухотвореною сферою» [6, с. 240]. Отже, формування «екологічних» почуттів є важливим не тільки з огляду на розвиток відповідального ставлення до природи, а й з точки зору формування самої особистості дитини, її мистецтва жити.

У контексті «екології душі» слід також приймати до уваги і ті почуття, які є руйнівними для душевного життя людини – заздрість, мстивість, агресивність, жадібність, ненажерливість, душевну розбещеність тощо. Вимогу залучення «екології душі» до екологічної освіти переконливо експлікують М.М. Кисельов і Ф.М. Канах, коли наполягають: «Екологічний контекст надає світобаченню сучасної людини певного натуралізму в доброму розумінні цього терміна. Натуралізм, який на думку К. Лоренца, має «культурний сенс ритуальної гамівної сорочки, вдягненої на всю нашу біологічно задану поведінку», наголошує увагу на «необхідності поставити під контроль установлених культурних норм поведінки якщо не всі, то більшу частину людських інстинктивних бажань (спонук)» [4, с. 279]. Тут йдеться про таку складову особистісного мистецтва жити, як вміння володарювати над собою, управляти своїми потягами і бажаннями, тримати під контролем свої почуття. Недостатність такого вміння у сучасної людини є не тільки суттєвим чинником ризику для процесу її особистісної життєтворчості, а й становить суттєву загрозу існування людини як соціальної істоти і біологічного виду.

Необхідність «екології душі» зумовлена також і тим, що емоційно-чуттєва сфера у сучасної людини як «*Homo economicus*» залишається недорозвинутою, як у цілому і особистістю. Привертаючи увагу до цієї обставини М.Д. Култаєва наводить характеристику типу успішної людини у глобалізованому суспільстві, яку дав австрійській соціолог А. Нови: «*Homo economicus*» є досконалою машиною, але його особистість залишається на рівні малої дитини, він хоче усе і зараз... Він вивчає те, що

приносить йому економічний і людській капітал, зав'язує дружні стосунки лише задля соціального капіталу тощо» [5, с. 172].

Для мінімізації цієї загрози перетворення людини на «розумну машину», освіта, у даному випадку екологічна освіта, і має дбати не тільки про передачу знань, а й про різнобічний розвиток емоційно-чуттєвої сфери людини, а також про гуманізацію її почуттів. Тут як раз актуальною є орієнтація на формування в особистості почуття співстраждання, співстраждання до усього живого. Це і є за А. Шопенгауером досвід всезагальної любові і саме такий досвід може подарувати надію на виживання людини і збереження природної основи її буття.

Як можна було побачити, вирішити проблеми «екології» тіла і душі, так само як і усі інші екологічні проблеми не можливо без оновлення і відродження духовності людини, її ціннісно-смислової сфери.

У суспільній свідомості, вже розпочинаючи із діяльності Римського клубу, праці М. Медоузу «Межі зростання» (1972) і праці А. Печчеї «Людські якості», поступово утверджується думка, що без кардинальної зміни ціннісно-смилових, духовних засад людської життєдіяльності проблему виживання вирішити не можливо. Як наполягає М.М. Моїсєєв, – «Людський рід зможе вижити лише при зміні самих цивілізаційних засад. А це можливо лише за умов найжорсткішого самообмеження й колективної дисципліни» [7, с. 22]

Особливий наголос на екології духу потрібен і з тієї причини, що сучасне суспільство продовжує залишатися суспільством споживання. У сучасному глобалізованому світі споживання не тільки залишається визначальною ціннісною орієнтацією, а відбувається його глобальна ескалація що призводить до прискореного вичерпання усіх не відновлюваних природних ресурсів. На рівні індивідуального життя визначальним способом самореалізації і життєздійснення виступає консьюмерізація – сповідування такої ієрархії цінностей, де найвищі позиції посідає споживання. Причому цінності споживання стають

регулятором поведінки особистості не тільки в сфері споживання, а й в інших сферах суспільного та індивідуального життя.

Як зазначає М. Шульга, завдяки вкоріненню феномена моди, через масове впровадження реклами орієнтація на споживання проникає в усі соціальні групи та верстви. Виникає таке явище, як конкуренція споживачів. Його основними рисами є те, що людина втягується в споживацьку змагальність; стилі споживання виступають формою демонстрації соціального статусу особистості, формою суспільного самоствердження. В умовах пришвидшеного темпу зміни моди, споживання набуває безглузлого характеру: людина відмовляється від цілком придатних речей заради отримання нових. Споживання остаточно відривається від сенсу споживання, коли якість товару поступається символу, бренду. Споживання втрачає первинний сенс – бути засобом відтворення людських потенцій для здійснення цілей, притаманних лише людській істоті. Воно перетворюється на споживацтво, тобто споживання як самоціль, що закріпачує людину, робить її додатком до моди, реклами. Споживацтво підкорює собі інші види людської діяльності і надає їм своїх смислів. Навіть освіта в контексті консьюмерного суспільства набуває сенсу не розвитку особистості, а засобу, що відкриває ширші можливості споживання [9, с. 41-42].

Консьюмерізація індивідуального життя щільно пов'язана з його гедонизацією – прагненням «його суб'єкта робити із свого життя задоволення, спрямовувати свою життєдіяльність на комфорт, розвагу, безтурботність. Ідеал життя у гедоніста полягає у відсутності конфліктів, болю і страждань, що потребує або формування цинізму, або соціальної інфантильності. Зовнішній вияв гедонізації як індивідуалізації, «автаркізації» насправді обертається ще більшою залежністю від соціальних інститутів [9, с.43]. Як раз у гедонічному стилі життя найбільш наочно виявляється життєва збитковість духовно неоформлених почуттів і

потягів, те, що душа без відповідної турботи і керівництва з боку духу може легко перетворитися на «темну пучину вод» (К.-Г. Юнг).

Консюмеризація є терором споживання і терором розгнущаних почуттів. Терором, який знищує і природні ресурси, і особистість людини, її власні духовні, душевні і фізичні ресурси. Терор споживання становить загрозу і культурному буттю людини, оскільки знецінює його над утилітарний, духовний вимір, який є для культури сутнісно засадним.

Освіта у цілому та екологічна освіта зокрема мають чинити цілеспрямований і системно організований опір такому терору. Необхідне цілеспрямоване здійснення засобами освіти переорієнтації людини з матеріальних на пост матеріальні цінності, зі споживання на продуктивну діяльність і життєтворчість, культивування в особистості здатності до самообмеження і бажання ділитися. У цілому, слід за Е. Фроммом можна стверджувати, що новими ціннісними орієнтирами і життєвими принципами людини повинні стати: бути, а не володіти; звільнення від нарцисизму; любов і повага до життя в усіх його формах; відмова від експлуатації природи, формування потреби в її пізнанні та цілеспрямований пошук можливостей жити у гармонії з нею» [10, с. 192].

До наведеного переліку доцільно також додати бажання ділитися і доброзичливість. Прикметним тут є те, що Г. Гелер, обґрунтовуючи бажання ділитися і доброзичливість як антропологічні принципи, тлумачить їх як поворот до дитини. Вона нагадує, що дитина є хранителем цінностей і виконує у мистецтві жити подвійну функцію – є одночасно і нашим адвокатом і суддею. Коли ж дорослі відмовляються від народження та виховання дітей, зосереджуються виключно на власному довгостроковому життєвому проекті, їх очікують катастрофічні тенденції розвитку [11, с. 194-195]. Батьківство виконує у мистецтві жити іще одну надзвичайно важливу функцію, переконливо розкриту Е. Левінасом, – відкриває прийдешнє і дає можливість плинути часу за межами біологічного життя людини, задає тривалість часу поза мною. На думку Е.

Левінаса, потрібно піднятися до феномену батьківства, без якого час є лише образ вічності. Без батьківства був би неможливий час, потрібний для появи істини за видимою історією (яка проте, лишається часом, тобто темпоралізується щодо теперішнього, яке перебуває в собі та ідентифікується). Батьківство, таким чином уможлиблює сприйняття принципу відповідальності за можливість продовження життя прийдешніх поколінь людей як індивідуально значущої вимоги, як продовження життя моїх власних нащадків.

Екологія духу передбачає не тільки реорганізацію ієрархії цінностей і ціннісних орієнтацій, а подолання скептичного ставлення до духовних цінностей взагалі. Адже цинізм – зневіра у будь-яких цінностях – став однією із найпоширеніших духовних хвороб сучасності. Для того, щоб повернути цінностям життєву здатність і дієвість, їх треба пов'язати із реальними потребами людського життя, вони мають перетворитися із абстрактних Абсолютів на практичні регулятори буття людини і її взаємин з іншими.

Необхідність залучення до культури виживання «екології людини» зумовлена ще однією обставиною – стрімким розвитком новітніх інформаційно-комп'ютерних технологій, які справляють все більш могутній вплив і на людську природу, і на усі її взаємини із світом та іншими людьми.

Нова комп'ютерна екологія, як складова мистецтва жити екологічно, теж має вбирати до себе три основні виміри – тілесний, душевний і духовний. Мистецтво жити екологічно у взаємодії з новими інформаційно-комп'ютерними технологіями буде означати збереження власної духовної автономії і самототожності, що передбачає турботу про себе в її класичному розумінні як постійне повернення до себе, перевідкриття, переосмислення і перезатвердження своїх духовних основ. Це особливо важливе, оскільки йдеться не просто про загрозу втратити себе у сенсі нездатності до самоідентифікації, чи втратити спроможність

налагоджувати особистісні стосунки з іншими людьми, а й у більш широкому сенсі – про нездатність до антропологічної самоідентифікації та загрозу виникнення світу, в якому місце людини посяде Комп'ютер. Головним предметом турботи екології людини в умовах інформатизації і віртуалізації людського життя має бути розширення і зміцнення душевно-духовного простору особистості, формування його духовних основ, формування творчого і відповідального ставлення до свого життя.

Можна зробити висновок, що формування культури виживання є одним із визначальних чинників запобігання антропологічної катастрофи. Осмислена як мистецтво жити екологічно, культура виживання передбачає турботу не тільки про природу і природне довкілля, але й про людину, причому у потрійному відношенні – і про її тіло, і про її душу, і про її дух, де екологія духу є засадною і системо утворювальною.

Література

1. Апель К.-О. Ситуація людини як етична проблема / К.-О. Апель // Комунікативна практична філософія. Підручник / А.М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – С. 231 – 255.
2. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для техногенної цивілізації / Ганс Йонас; Пер. з нім. А. Єрмоленка, В. Єрмоленка. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
3. Кисельов М.М. Біологічна етика в системі практичної філософії / М.М.Кисельов // Практична філософія. – 2000. – №1. – с. 166 – 175.
4. Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій / М.М. Кисельов, Ф.М. Канак. – Київ: ТанDEM, 2000. – 320 с. – Бібліогр.: С. 308 – 318.
5. Култаєва М.Д., Прокопенко І.Ф., Радіонова І.О., Троцько Г.В. / За гол. ред. Култаєвої М.Д. Соціологія глобалізації. Навчальний посібник. – Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2008. – 207с.
6. Лебедь Е. Природа в структурі образования / Евгений Лебедь // Філософія освіти: Науковий часопис. – К. : «Медиа-клас» – 2006. – №1 (3). – С. 237-248.
7. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума / Н.Н. Моисеев. – М.: Яз.рус.культуры, 2000. – 223 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
8. Рябченко В. Біологічні, екологічні і соціальні системи та проблема компетентності людини: соціально-філософський аспект / В. Рябченко // Філософія освіти: Науковий часопис. – К. : «Медиа-клас» – 2006. – №2 (4). – С. 100-111.
9. Стили життя: панорама змін / За ред. М.О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 416 с.
10. Фромм, Эрих Иметь или быть? : пер.с англ.. / Эрих Фромм ; общ.ред.и послесл. В.И. Добренкова. – М. : Прогресс., 1990. – 330 с.
11. Huhler G. Jenseits der Gier. Vom Luxus des Teilens / Gertrud Huhler, Berlin: Ulstein Buchverlag 2005. – 287 s.

ЭКОЛОГИЯ ДУХА ЯК СОСТАВЛЯЮЩАЯ КУЛЬТУРЫ ВЫЖИВАНИЯ

Степаненко И.В., Степаненко М.Д., Степаненко Н.Б.

В статье обосновывается, что формирование культуры выживания является одним из определяющих факторов предотвращения антропологической катастрофы. Осмысленная как искусство жить экологически, культура выживания предусматривает заботу не только про природу и природную среду, но и про человека, причем в тройном отношении – и про его тело, и про его душу, и про его дух, где экология духа является основополагающей и системообразующей.

ECOLOGY OF SPIRIT AS A COMPONENT OF THE CULTURE OF SURVIVING

Stepanenko I., Stepanenko M., Stepanenko N.

It is grounded in the paper that the forming of the culture of surviving is one of the defining factors of the prevention of the anthropological catastrophe. The culture of surviving to be comprehended as a technique to be ecologically is foresee the care not only by nature and environment, but also by human and what's more in the triple relationships – by his body, by his soul and by his spirit, where the ecology of spirit is the determined and the system founded.